

Əvvəli ötən sayımızda...

Fəxri Uğurlu: Türkiyədə, bir çox başqa ölkələrdə dil qurumları fəaliyyət göstərir, bütün bu məsələləri nəzarətdə saxlayır. Bizdə də bu praktikadan yararlanmaq olmazmı?

Nadir Məmmədli: Sabir Rüstəm-xanlı belə bir qurum yaratmışdı, yanılmıramsa.

Şahlar Göytürk: O, qeyri-hökumət təşkilatı idi.

Fəxri Uğurlu: Bəs dövlət səviyyəsində belə bir qurumun yaradılmasına ehtiyac varmı, sizcə?

Şahlar Göytürk: Bu işi Dilçilik İnstitutu da, Monitoring Mərkəzi də həyata keçirə bilər. Yeri gəlmişkən deyim ki, Monitoring Mərkəzi Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin təbiiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında, reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin eləyən hüquqi şəxsdir. Ona dil polisi də deyirlər. Biz sözləri pasportlaşdırmalıyıq. Bütün sahələr üzrə dilə saysız-hesabsız terminlər, sözlər gəlir. Əgər dükanlara yaxınlaşıb onların əmtəə məhsullarının adlarına baxsaq, dəhşətə gələrik. Orada Azərbaycan dilindən əsər-ələmət yoxdur.

Nadir Məmmədli: Bunlar bir atımlıq barıtdır, gəlir, gedir. Burada ekzotikanın da böyük rolu var. Əfqanıstan müharibəsini xatırlayaq. Rus dilində “vraq”, “protivnik” kəlmələri olsa da, onlar əfqan mücahidlərini “duşman”, “mocaxed” adlandırdılar.

Şahlar Göytürk: Varvarizmlərdir, ekzotik sözlərdir, bunlar dilçilikdə ayrıca sahələrdir. Bunları biz alınmalardan fərqləndiririk.

Nadir Məmmədli: Şahlar müəllim, başqa desə də, siz bunu deməyin - alınma söz dilə lazım olan sözdür. O deyiniz əcnəbi sözlərdir.

Fəxri Uğurlu: Min ildir ərəb sözləri lüğətimizi zəbt eləyib. Bəs bununla necə mübarizə aparaq?

Nadir Məmmədli: Biz onların alınma olduğunu artıq çoxdan hiss eləmirik, o sözləri biz özümüzünlüküləşdirmişik.

Fəxri Uğurlu: Olmazmı “təyyarə” sözüylə paralel, məsələn, “uçaq” da işlədək?

Nadir Məmmədli: Dünənə qədər “vertolyot” deyirdik, indi “helikopter” deyirik.

Fəxri Uğurlu: Vaxtilə Anar “dik-uçar” variantını təklif eləmişdi.

Nadir Məmmədli: Turnir cədvəlinin lap aşağısında yer alan komandaya “outsayder” deyirik. Yaxud Milli Məclisin sədrinə “spiker” deyilir. Bunlar beynəlxalq aləmdə tanınan sözlərdir, onların gəlişi bizə ziyan vurmur, əksinə, dilin interqasiya olunduğunu göstərir.

Qulu Məhərrəmli: İstərdim söz yaradıcılığı məsələsinə qayıdaq. İndi alınma, əcnəbi dediyimiz sözlərin alternativini yaratmaq güllünc görünür. Çünki filan əşyanı, ya predmeti ifadə eləyən o sözlər artıq şüurumuzda oturub, iz qoyub.

Fəxri Uğurlu: Dərd burasındadır ki, “təyyarə” yazsaq da, dildə “samolyot” deyirik. Amma “uçaq” deməyə razılaşmırıq.

Qulu Məhərrəmli: Bunları bir sıra

Bəzəkli, yoxsa anlaşılan?

Dil qaydalarında problem çözülməlidir

hallarda paralel işlədirik, məsələn, “vəziyyət”lə yanaşı “durum” da deyirik. Dil özünəməxsus şəkildə nehrə kimi çalxanıb bu sözləri öz yerinə oturdur. “Siyasi durum” deyə bilmirik, çünki “vəziyyət” daha yaxşıdır, ancaq “hava durumu” deyəndə gör söz necə rahat oturur yerinə. Burada təbii ki, ahəng qanununun da rolu var.

Fəxri Uğurlu: Yeri gəlmişkən, “siyasi elmlər doktoru” ifadəsi düzgündür? **Şahlar Göytürk:** Yanlıqdır. Mənə elə gəlir rus dilindən kalkadır.

Qulu Məhərrəmli: Mən indi siyasi terminlər lüğəti hazırlayıram. Siyasi elmlər, siyasi həyat deyəndə bura nəyi aid eləyirik? Politologiya, diplomatiya, müəyyən mənada hüquq, fəlsəfə - bunlar hamısı siyasətin içərisindədir.

Fəxri Uğurlu: Siyasətşünaslıq elmləri doktoru desək olmaz?

Qulu Məhərrəmli: Olmaz, çünki siyasətşünaslıq konkretidir, başaşa politologiyadır, siyasət haqqında elm deməkdir. Amma siyasi elmlər deyəndə bura çox sahələr girir bilir. Qayıdaq bəzəkli söhbətə: alınma sözlərin qarşılığını yaratmaq çox ciddi yaradıcı prosesdir, bir institutun, bir mərkəzin öhdəsindən gələ biləcəyi iş deyil, bu məsələdə ölkənin bütün intellektual potensialından istifadə olunmalıdır.

Nadir Məmmədli: Publisistika bu məsələdə başqa sahələri üstələyib. Ola bilər sən yaradıcılıq prosesində elə bir maraqlı söz taparsan, yayılar, yaddaşlarda qalar. Ancaq bilərəkdən oturub söz quraşdıranda bu alınmır.

Fəxri Uğurlu: Gəlin Türkiyə nümunəsini xatırlayaq. Osmanlı imperiyası tarixə qovuşandan, cümhuriyyət qurulan sonra bütün sahələrdə, o cümlədən dil, dilçilik sahəsində islahatlara başlandı. Biz də bir imperiyanın şinelindən

çıxmışıq, otuz ildir müstəqillik, ancaq bu tarixi proses dilimizdə öz əksini, demək olar, tapmayıb...

Şahlar Göytürk: Əvvəla, mən bəzəkli sualınıza qayıdıb demək istəyirəm ki, bir çox ifadələr dilimizə sovet dövründə kalka yoluyla gəlib. Siyasi elm olmaz, siyasət elmi olar, iqtisadi elm olmaz, iqtisadiyyat elmi olar, elmi sura olmaz, alimlər şurası olar, Milli Məclis olmaz, Millət Məclisi olar. Bu gün Türkiyə universitetlərində osmanlı dili ayrıca tədris olunur. Anadolu türkcəsi Türkiyə türkləri üçün də, bizim üçün də orta q dildir. Bizim ədəbi dilimiz şərqə Anadoluda formalaşmış, “Dastani-Əhməd Hərami”, “Vəraq və Gülşə”, “Məhr və Müştəri” kimi bir çox klassik əsərimiz həmin bölgədə yaranıb. Türkiyə türkcəsindən gələn, ancaq özümüzə kökü olan öztürkcə kəlmələr alınma sayılmır, hərçənd bu gün bizdə ona qarşı da bir qıvcıq var. Məsələn, “dartsımaq” sözünü götürərək, izahlı lüğətdə bunun hərfi mənada izahı verilib, ancaq eyni zamanda, bu sözün məcazi mənası da var ki, türk dilində geniş işlənir. Bəzən sosial şəbəkədə belə məsələləri qəsdən müzakirəyə çıxarıram, baxıram ki, müzakirəyə qoşulanların doxsan doqquz faizi bu sözü elə “mübahisə etmək” anlamında başa düşür, artıq o semantika oturub dilə.

Nadir Məmmədli: Siz axı alınma söz işlətməkdən niyə qorxursunuz? Burada iki məsələ var: birincisi odur ki, bizim cəmiyyətimizdə nə o əşya var, nə o anlayış var, nə bəzəkli təfəkkürümüzdə, dilimizə yeni gəlir, bunu biz götürməyə məcburuq. Məsələn, ötən əsrin doxsanıncı illərində “brek” rəqsi gənclər arasında çox populyar idi. Xaricdən gəlmiş bu rəqs növünə biz nə ad verə bilirdik? Bir də var ki, alınma sözün dildə qarşılıqla-ola-ola onu dövrüyyəyə buraxasan.

Məsələn, klassik ədəbiyyatımızda, o cümlədən Üzeyir bəy “O olmasın, bu olsun” komediyasında işlənən “dəllal” sözünün yerinə indi broker işlədilir.

Qulu Məhərrəmli: Bəziləri belə düşünür ki, dəllal sözünün mənfəci çaları çoxdur, broker mədəni səslənir.

Şahlar Göytürk: Nadir müəllim, mən alınma sözlərin işlənməsinə mühafizəkar yanaşmıram. Zərdabının məşhur sözüdür ki, dil terminlərin hesabına inkişaf edir, yəni dünyayla ayaqlaşmaq istəyiriksə, alınma sözlər dilə gəlməlidir. Amma baxıram televiziyaya, aparıcı təməl biliklərə “meynstrim”, ana dili əvəzinə “neytiv lənqvic”, təsəvvür etmək yerinə “iməcin” deyir...

Qulu Məhərrəmli: Səviyyə əvəzinə bəziləri “level” işlədir.

Nadir Məmmədli: Onlar dildə qalmaqacaq.

Şahlar Göytürk: Sovet dövründə bəzi alimlər, ziyalılar savadlı görünmək üçün terminlərdən necə istifadə eləyirdilərsə, indiki nəsil də ingilis sözlərindən eyni məqsədlə yararlanır. Daha qızardılmış ot parçasına langet yox, “steyk”, qızardılmış kartofa “fri kartof” deyirlər.

Qulu Məhərrəmli: Bu gün dildə ən ciddi problemlərdən biri orfoqrafik xaosun yaranmasıdır. Dil daşıyıcısıyla sözün arasında çox böyük uçurum yaranıb. Mən yaşda adam yazanda hər ehtimala qarşı yenə lüğətə baxıram, çünki gəlmə sözlərə o qədər hücumlar olub, o qədər mənasız təkliflər olub ki, onu dəyişək, bunu dəyişək, filan sözü mənə dildəki kimi yazacaq... Dildə bu qədər eksperiment aparmaq olmaz. Təklif verəndə düşünməlisən ki, bu, xalqın yüz illərdən bəri işlətdiyi sözdür, bu qaydaları bizdən əvvəl qoyublar, onları güllünc, qondarma qaydalarla əvəzləmək olmaz. Bə-

li, dil mühafizəkarlıq sevir. İngilis, ya fransız orfoqrafiyası əsrlər boyunca nə qədər dəyişdirilib? Bizdə gündə bir təklif verilir, gündə bir qayda qoyulur. O təklifi kimsə özü üçün səsləndirə bilər, amma akademik elmi-tədqiqat müəssisəsi buna çox ciddi yanaşmalıdır. İndi də orfoepiya ilə bağlı təkliflər irəli sürülüb. Mən Monitoring Mərkəzinin açdığı müzakirədə də dedim, o qayda ki, artıq insanların beyninə hopub, təfəkküründə oturub, biz onu dəyişdirməli deyilik. Yeni gələn sözlərə, bəli, təzə qaydalar təbiiq eləyə bilərik, çünki artıq bu sözləri rus dili vasitəsilə deyil, birbaşa alırıq. Amma bu yeni qaydaların geriye təbiiq, dildə çoxdan özünə yer eləmiş sözlərə təsiri olmamalıdır.

Fəxri Uğurlu: Yeri gəlmişkən, həmin oturuşmuş sözlərdən biri - dilimizdə çoxdan işlənən “acınacaq!” sözü var, özü də tərtəmiz türk sözüdür. Ancaq bu söz nədənsə mənə qondarma görünür. “Ağlamalı” varsa, “gülməli” varsa, acımalı niyə olmasın?

Şahlar Göytürk: Biz o şəkildə yanaşsaq məsələyə...

Qulu Məhərrəmli: ...Onda gərək çox sözü dəyişdirək.

Nadir Məmmədli: Narahat sözdən “narahatçılıq” kimi süni söz düzəldiblər. Halbuki “-çı” şəkilçisi peşə, sənət bildirən şəkilçidir, onu hər sözə calamaq olmaz.

Fəxri Uğurlu: Tikinti obyektlerini əhatələyən hasarların üstünə də belə yazırlar: “Müvəqqəti narahatçılığa görə üzr istəyirik”.

Şahlar Göytürk: Mən də bu deyilənlərlə razıyam, ancaq Mirzə Cəlildən üzübəri ədəbi-publisistik əsərlərdə bu cür sözlər işlənib, məsələn, ədibin “Nigarancılıq” hekayəsini yada sala bilərik. Görünür peşə-sənətlə bağlı olan “çılıq” şəkilçisinin bir məcazi mənası da var.

Qulu Məhərrəmli: Muxtar Hüseyinzadə bunun həm də keyfiyyət bildirən şəkilçisi olduğunu deyir.

Nadir Məmmədli: “-çı” şəkilçisini çıxarılanda məzmun dəyişir?

Qulu Məhərrəmli: Dəyişmir.

Nadir Məmmədli: Demək, onu çıxarmaq lazımdır. Baxın, biz əcxaxana deyə bilərik, ancaq nə deyirik - aptek. Latin dilində sözün kökü nədir - apteka. Bizdə də Əliheydər müəllimin vaxtından belə bir morfoloji qayda var: alınma sözün sonundakı hərfi, ya şəkilçini atanda mənə dəyişmiş, demək, həmin hisəcik atılmalıdır.

Şahlar Göytürk: “İqtidaryönlü” sözüylə “iqtidaryönlümlü” arasında hansı mənə fərqi var? Təbii ki, ikinci söz qondarmadır.

Nadir Məmmədli: Variantlar dilin normasına təsir göstərmir.

Fəxri Uğurlu: “Saxlanıldı”, “yoxlanıldı”, “bağlanıldı” kimi sözlərə mətbuatda hər gün rast gəlirik. Bu cür sözlərdə iqiqat məchulluğa nə ehtiyac var? “Filankəs polis tərəfindən saxlandı” deyəndə mənə dəyişirmi?

Ardı növbəti sayımızda...